

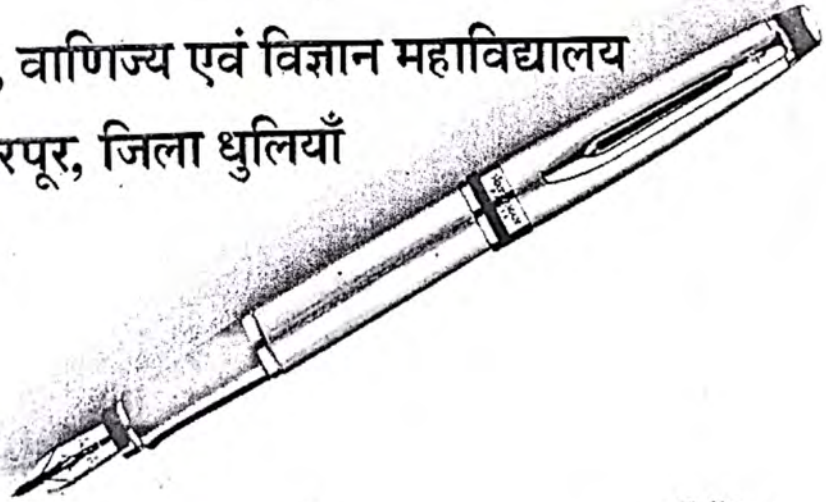
Special Issue, July To Sept. 2021
Vidyawarta[®]

Peer Reviewed International Referred Research Journal

MAH/MJ/0305/2012
ISSN-2319-9318

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर, जिला धुलियाँ

Editor
Dr.Anita Jadhav

T.S.S's. Sm. V. U. Patil Arts &
Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

July To Sept. 2021
Special Issue

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर, जिला धुलियाँ

संपादक

प्रा.डॉ.अनिता जाधव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
T.S.'s. Smt. V. U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

श्रीमती इंदिरा गांधी : जागतिक दर्जाचे भारतीय महिला राजकीयनेतृत्व

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कौ.डॉ.
भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री,
जि.धुळे

प्रस्तावना

भारताच्या राजकीय इतिहासावर इंदिरागांधींच्या कार्यकर्तृत्वाचा अमिट असा ठसा उमटलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९३० च्या आंदोलनाच्या वेळी त्यांनी स्वातंत्र्यसैनिकांना मदत करण्यासाठी बालकांची आपली एक 'वानर सेना' बनवली होती. याप्रकारे देशासाठी कार्य करण्याची शिकवण आणि संस्कार त्यांना बालपणापासूनच मिळाला होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. त्यांची संपूर्ण राजकीय कारकीर्द अतिशय प्रभावशाली राहिली आणि आजही त्यांचे नाव घेतल्याशिवाय भारतीय राजकारण पुढे सरकत नाही. अशा या कणखर व खंबीरलोह महिला पंतप्रधानांच्याएकुणच राजकीय कार्यकर्तृत्वाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केला आहे.

इंदिरा गांधी यांचा जीवन परिचय

इंदिरा गांधी यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी प्रयागराज (अलाहाबाद) येथे झाला. त्यांचे शिक्षण प्रथम अलाहाबाद, युरोप व पुण्यात झाले.पुढे १९३४ मध्येइंदिरा गांधी यांनी गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांनी स्थापन केलेल्या विश्वभारतीत प्रवेश घेतला होता.परंतु काही काळानंतर तेथील शिक्षण सोडून त्यांना आपल्या आजारी आईसोबत युरोपला परत जावे लागले.पुढे १९३८ मध्ये त्याभारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

PRINCIPAL
T.S.S. Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

बनल्या पुढे १९४७ मध्ये भारताचे पहिले पंतप्रधान बनलेल्या जवाहरलाल नेहरूंचे घर आपल्या खांद्यावर घेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आल्यावर त्या अलाहाबाद येथील आनंद भवनहून दिल्लीस गेल्या तिथे त्या प्रथम तीन मुर्ती भवन व नंतर सफदरजंग रोडवरील निवासस्थानी भारताच्या सर्वात शक्तिशाली पंतप्रधान म्हणून आपल्या मुलांसह राहिल्या व देशाला ऐतिहासिक शासन १ दिले.

इंदिरा गांधी पंतप्रधान होण्यापूर्वी लालबहादूर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात माहिती व प्रसारण मंत्री राहिल्या होत्या. ११ जानेवारी १९६६ रोजी ताश्कंद येथे शास्त्रींच्या निधनानंतर इंदिरा गांधींची १९ जानेवारी १९६६ रोजी काँग्रेसच्या संसदीय पक्षाच्या नेतेपदी निवड झाली. २४ जानेवारी १९६६ रोजी त्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या आणि गोल्डा मेयर व मागरेट थॅचर प्रमाणेच जगातील महान महिलांच्या रंगेत समाविष्ट झाल्या.

काँग्रेस पक्षामधील फुट आणि इंदिरा पक्षाचा आरंभ

१९६६ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधींनी पंतप्रधानपदाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर त्यांना स्वपक्षातील प्रभावी नेत्यांकडून आव्हान मिळाले. पक्ष संघटनेच्या या प्रभावी नेत्यांच्या गटाला 'सिंडीकेट' असे म्हटले जाई. वस्तूतः इंदिरा गांधींना पंतप्रधान बनविण्यात सिंडीकेटचा सिंहाचा वाटा होता. पण इंदिरा गांधी पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या तरी त्या आपल्या सल्ल्यानेच काम करतील अशी त्यांची मनोभावना होती. पंडित नेहरूंच्या निधनानंतर काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष कामराज म्हणाले होते की, नेहरूंच्या निधनामुळे निर्माण झालेली पोकळी कोणीही भरून काढू शकणार नाही. त्यामुळे सामुहिक नेतृत्वाच्या, सामुहिक जबाबदारीच्या व सामुहिक दृष्टीकोनाच्या तत्वावर पक्षाला काम करावे लागेल. या विधानामुळे पक्षाध्यक्ष व पंतप्रधान यांच्यात सत्तासंघर्ष निर्माण होण्याचा धोका निर्माण झाला. अर्थात, त्यावेळी कामराज यांचे मत असे होते की, पंतप्रधानांची सत्ता केवळ पक्षाच्या मध्यवर्ती नेत्यांबरोबरच नव्हे, तर राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांबरोबर वाटून घेतली पाहिजे. मुख्यमंत्र्यांनी

मुलभूत धोरणांना आपली संमती दिली पाहिजे, असे ते म्हणाले होते. कामराज यांच्या सूचनेनुसार सत्तेचे असे विघटन मान्य केले असते तर पंतप्रधान कमकुवत असून त्यांना राज्याचा गाडा चालवणे अशक्य आहे, असे चित्र उभे राहिले असते, असे इंदिरा गांधींचे मत होते. प्रभावी सरकारसाठी पंतप्रधानांचे हात बळकट असणे आवश्यक आहे, असेही त्यांचे मत होते. अशाप्रकारे नव्या पंतप्रधानापुढे दुहेरी आव्हान उभे राहिले होते. पाहिले म्हणजे मंत्रिमंडळाचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे आणि दुसरे म्हणजे सुसंवादी धोरणांचा एक गट तयार करून विश्वासाई राजकीय भूमिका घेण्याचे. २१९६७ च्या निवडणुकीनंतर मोरारजी देसाईंनी पुन्हा एकदा पंतप्रधान पदावर आपली दावेदारी सांगितली. परंतु एका तडजोडीनुसार त्यांना अर्थमंत्री व उपपंतप्रधान पद देण्यात आले होते. ३ तरीही १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षात उभी फुट पडली आणि पंतप्रधान इंदिरा गांधींना सरकार वाचवण्यासाठी द्रमुक व डाव्या पक्षांची मदत घ्यावी लागली.

१९७१ ची लोकसभा निवडणूक: इंदिरा काँग्रेस वर्चस्वाची प्रस्थापना

१ ते १० मार्च १९७१ दरम्यान झालेल्या पाचव्या लोकसभा निवडणुकीत इंदिरा गांधींचा दोन तृतीयांशपेक्षा अधिक बहुमत मिळविणाऱ्या पक्षाच्या निर्विवाद नेत्या म्हणून उदय झाला. त्या सत्तेवर आल्या (१९६६ साली) त्यावेळी संसदेतील विरोधीपक्षाकडून त्यांचा 'गुंगी गुडिया' असा हेटाळणीपूर्वक उल्लेख केला जायचा, पण त्या भारताच्या 'महारणी' ठरल्या. पक्ष विभाजनानंतरच्या २२१ जागांशी तुलना करता, या निवडणुकीत काँग्रेसला ३५२ जागा मिळाल्यातर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष (माकप)ला २५, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (भाकप)ला २३, द्रमुकला २३, जनसंघाला २२, संघटन काँग्रेसला १६, स्वतंत्र पक्षाला ८ आणि संयुक्त समाजवादी पक्षाला व प्रजा समाजवादी पक्षाला अनुक्रमे २ व ३ जागा मिळाल्या. इंदिरा गांधींना विरोध करणारा संघटन काँग्रेसपक्ष जवळजवळ संपुष्टातच आला आणि त्यांच्यातील संधीसाधू पुढाऱ्यांनी लगेच इंदिरा काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. ४ या निवडणुकीत इंदिरा गांधींना प्रचंड यश मिळाल्यामुळे सत्ताधारी काँग्रेस

(आर) चे नाव बदलले व 'गाय-वासरू' हे पक्षिचिन्ह लाभलेल्या या पक्षाला काँग्रेस (आय) म्हटले जाऊ लागले. आय म्हणजे 'इंदिरा', नंतर तो आय देखिल काढुन टाकण्यात आला. कारण निवडणूकीतील प्रचंड यशामुळे इंदिरा काँग्रेस हीच खरी काँग्रेस बनली होती. त्यामुळे तिला आता कोणत्याही विशेषणाची गरज उरली नव्हती.

१९७१ च्या लोकसभा निवडणूकीनंतर पश्चिम पाकिस्तान व पूर्व पाकिस्तान दरम्यान उदभवलेल्या गंभीर राजकीय व लष्करी पेचप्रसंगामुळे बांग्लादेशातून भारतात आलेल्या लाखो निर्वासितांच्या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर ३ डिसेंबर ते १६ डिसेंबर १९७१ या कालावधीत झालेल्या भारत-पाकिस्तान युद्धात भारताने विजय मिळवला व पूर्व पाकिस्तान स्वतंत्र होऊन 'बांग्लादेश' हे नवे राष्ट्र आस्तित्वात आल्यामुळे इंदिरा गांधींच्या लोकप्रियतेत अधिक भर पडली. तसेच मार्च १९७२ मध्ये राज्यांच्या विधानसभा निवडणूकीत काँग्रेसने १६ पैकी १४ राज्यांमध्ये मोठा विजय संपादन केला. याप्रकारे 'गरिबी हटाव'ची घोषणा आणि पाकिस्तानी सैन्याने ढाक्यात केलेल्या आत्मसमर्पणामुळे इंदिरा गांधींची लोकप्रियता शिगेला पोहचली होती.

इंदिरा गांधींच्या संदर्भात राज्यशास्त्रज्ञ रजनी कोठारी यांनी म्हटले आहे की, इंदिरा गांधी ह्या एक अशा पंतप्रधान होत्या की, ज्यांची बोटे केवळ राजकारणाच्या नाडीवर नसायची तर त्यांच्याकडे भारतास एक महान शक्ती बनविण्याची दृष्टी देखिल होती. याप्रकारे इंदिरा गांधींनी स्वतःचे वर्चस्व अबधित राहिल असे राजकारणाचे मॉडेल निर्माण केले. ज्यामध्ये विरोधी पक्षाच्या संमतीला संधी नव्हती. तसेच काँग्रेस संघटनेपेक्षा मते मिळवून देणाऱ्या करिष्माई नेत्याच्या व्यक्तीमत्वास खूप अधिकचे महत्व होते.६

इंदिरा गांधींची आणीबाणीची घोषणा : १९७७ च्या लोकसभा निवडणूकीत काँग्रेसचा पराभव

२६ जुन १९७५ रोजी सकाळी ६ वाजता केंद्रीय मंत्रिमंडळाची एक बैठक बोलविण्यात आली व मंत्र्यांना सांगण्यात आले की, मध्यरात्रीपासून देशात आणीबाणी लागू करण्यात आली आहे. आणीबाणी विषयी देशाला सूचित करण्यापूर्वी मंत्रिमंडळाची

औपचारिक संमती घेऊन संपूर्ण देशाला आणीबाणीची बातमी देण्यासाठी इंदिरा गांधी 'ऑल इंडिया रेडिओ'च्या दिशेने रवाना झाल्या. त्यांनी आकाशवाणीवरून जाहीर केले की, राष्ट्रपतींनी आणीबाणीची घोषणा केली आहे. परंतु यामुळे मावण्याचे काही कारण नाही. लवकरच परिस्थिती सर्वसामान्य होईल आणि आणीबाणी रद्द होईल. हटवली जाईल, असा आशावाद त्यांनी व्यक्त केला. ७ पुढे १८ जानेवारी १९७७ रोजी इंदिरा गांधींनी आणीबाणी उठवून लोकसभा निवडणूका घेण्याची घोषणा केली व त्यानंतर १० फेब्रुवारी रोजी निवडणूकीची अधिसूचना जारी केली. त्यानुसार १० ते २० मार्च १९७७ या कालावधीत सहाव्या लोकसभेसाठी निवडणूका झाल्या. २० मार्च १९७७ रोजी निकाल जाहीर होऊन उत्तर भारतात काँग्रेसचा दारून पराभव झाला. तर दक्षिण भारताच्या चारही राज्यांत काँग्रेस मोठ्या फरकाने विजयी झाल्याचे चित्र होते. पण गुजरात, महाराष्ट्र या पश्चिमेकडच्या राज्यांप्रमाणेच ओरिसा, पश्चिम बंगाल या पूर्वेकडच्या प्रांतातही काँग्रेसची पिछेहाट झाली. काँग्रेसचे मोठमोठे पुढारी निवडणूकीत पराभूत झाले. खुद्द रायबरेलीतून इंदिरा गांधी व अमेठीतून संजय गांधी यांना धक्कादायक पराभवाला सामोरे जावे लागले. इंदिरा गांधींच्या मंत्रिमंडळातील अनेक मंत्र्यांनाही पराभव सहन करावा लागला. ४९ पैकी ३४ मंत्री पराभूत झाले, हा पराभव एकदा मोठा होता. रायबरेली सारख्या सुरक्षित मतदारसंघात इंदिरा गांधींचा पराभव त्यांचे जुने राजकीय विरोधक असणारे राजनारायण यांच्याकडून झाला होता. शेजारच्या अमेठी मतदारसंघात संजय गांधी यांना एका सामान्य विद्यार्थी नेत्याने पराभूत केले.

सातव्या (१९८०) लोकसभेची सार्वत्रिक निवडणूक : इंदिरा गांधींचे सत्तेतील पुनरागमन

आणीबाणी विरोधातील जनतेच्या संतापाचा लाभ मिळून १९७७ च्या निवडणूकीत केंद्रात प्रथमतः विराजमान झालेले बिगरकाँग्रेसी जनता पक्षाचे सरकार अंतर्गत गटबाजीमुळे व सत्तास्पर्धेमुळे आपला कार्यकाल पूर्ण करू शकले नाही. या पार्श्वभूमीवर ३ जानेवारी ते ६ जानेवारी १९८० या कालावधीत सातव्या लोकसभेसाठी मुदतपूर्व निवडणूक झाली. या

विद्यार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJIF)

PRINCIPAL
f.S.S.'s, Smt. V. U. Patil Arts &
Science College
late Dr. B. S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

निवडणूकीचे निकाल ८ जानेवारी १९८० रोजी जाहिर होऊन त्यात इंदिरा काँग्रेसला घवघवीत यश मिळाले व १४ जानेवारी १९८० रोजी इंदिरा गांधी पुन्हा पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या.

इंदिरा गांधींचे तीन वर्षातच सत्तेत पुर्नगमन झाले. १९८० च्या निवडणूकीत त्यांच्या पक्षाला ३५३ जागा मिळाल्या होत्या, ही संख्या १९७१ च्या गरिबी हटावच्या निवडणूकीत मिळालेल्या जागापेक्षा एकने जास्त होती. काँग्रेस (आय) ने दक्षिण भारतात चांगली कामगिरी केली आणि उत्तर भारतात जनता पक्षामधील फुटीचा फायदा इंदिरा काँग्रेसला झाला. उत्तरप्रदेश सारख्या मोठ्या राज्यात काँग्रेसला ३६ टक्के मते व ६० टक्के जागा मिळाल्या. जनता पक्षाच्या एका गटाला २२.६ टक्के मते व दुसऱ्या गटाला २९ टक्के मते मिळाली. दोन्ही जनता पक्ष मिळून ३२ जागा जिंकल्या तर काँग्रेस ५० जागावर विजयी झाली. १०

१९८० च्या लोकसभा निवडणूकीतील यशामुळे इंदिरा गांधींचे सत्तेत पुर्नगमन होताच, त्यांचा इंदिरा काँग्रेस हा पक्ष अधिकृत काँग्रेस पक्ष ठरला. यामुळे १९७८ साली इंदिरा गांधींची काँग्रेस पक्षातून हकालपट्टी करून त्यांना नविन पक्ष (काँग्रेस (आय) स्थापन. करायला लावणार्या नेत्यांना मानहानी स्विकारून इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामिल होणे भाग पडले. इंदिरा गांधींच्या विरोधात असणारा काँग्रेस (अर्स) हा पक्ष विघटीत झाला आणि यशवंतराव चव्हाण, ब्रम्हानंद रेड्डी, सिध्दार्थ शंकर रे, हितेंद्र देसाई यांच्यासारखे नेते एकेक करून इंदिरा काँग्रेसमध्ये परतले. पुढे पक्षात त्यांचे महत्व मर्यादित ठेवले गेले. त्यामुळे एकाच वेळीया नेत्यांचा राजकीय प्रभाव कमी करणे व काँग्रेस (अर्स) हा पक्ष निष्प्रभ करणे अशा दोन्ही गोष्टी साधल्या गेल्या. याप्रकारे जुन्या काँग्रेसच्या राजकारणावर इंदिरा गांधी यांनी मात करून पुन्हा एकदा सर्व सूत्रे स्वतःच्या हाती घेतली व विरोधी पक्षांनाही पुरते नामोहरम केले. ११

इंदिरा पक्षाची समाप्ति परंतु प्रभाव कायम

'ऑपरेशन ब्लू स्टार' मोहीमेचा परिणाम म्हणून इंदिरा गांधींची हत्या होऊन भारतीय राजकारणातील इंदिरा पर्व संपले. तरीही भारताच्या इतिहासावरील त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा कायम राहिला. आजही

अनेक संदर्भात त्यांचा प्रभाव दिसून येतो व तो त्यांच्या वडिलांपेक्षा कमी नाही. नेहरू १६ वर्षे ९ महिने पंतप्रधानपदी राहिले, तर इंदिरा गांधींनी देखिल आपले दोन कार्यकाळ मिळून वडीलांपेक्षा कार्यकाळ पूर्ण केला. तसेच पंडित नेहरूंप्रमाणेच इंदिरा गांधींनीही 'धर्मनिरपेक्षता' या मुल्यांच्या केंद्रस्थानी ठेवले होते. त्यामुळे त्यांच्या प्रशासनातही धर्मनिरपेक्षता हा म्यायीभाव होता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मुशीतून त्यांचे व्यक्तीमत्व घडलेले असल्यामुळे धार्मिक शक्तीविरुद्ध त्या आयुष्यभर लढल्या. डॉ. झाकीर हुसेन यांची राष्ट्रपतीपदी निवड व्हावी, यासाठी त्या आग्रही होत्या. ऑक्टोबर १९८४ मध्ये त्यांच्या शीख सुरक्षा रक्षकांना त्यांच्या संरक्षणसेवेतून दूर केले जात असतांना केवळ ते शीख आहेत म्हणून अशी कृती करावीहे त्यांना पटले नाही. भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे हे दाखविण्यासाठी त्यांनी हा हुकूम रद्द करवयास लावला व त्याकरिता त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. १२

समारोप :

इंदिरा गांधी यांना जन्मापासूनच देशभक्ती, देशप्रेम व त्यागाचे बाळकडू मिळाले होते. महात्मा गांधी, मोतीलाल नेहरू, जवाहरलाल नेहरू आदी महान नेत्यांच्या प्रभावाने त्यांच्यात्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झालेली होती. पुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जवाहरलाल नेहरू व लालबहादूर शास्त्री यांच्यानंतर भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होण्याची संधी त्यांना मिळाली. आपल्या कार्यकाळात त्यांनी स्वतःची पात्रता तर सिद्ध केलीच पण जागतिक स्तरावर देखील आपल्या नेतृत्वाचा दबदबा निर्माण केला. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तित्व आणि जीवनकार्य हे भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील महिलांसाठी सदैव प्रेरणादायी स्वरूपाचे आहे.

संदर्भसूची:

१. कन्हैयालाल नन्दन, 'आनन्द भवन : स्वरज भवन', जवाहरलाल नेहरू स्मारक निधी, नई दिल्ली, २००४, पृ. ३४, ३५

२. धर पी.एन., 'इंदिरा गांधी आणीबाणी व

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

PRINCIPAL
T.S.S. Smt. V. U. Patil Arts &
Lab. Dr. B.S. Devalde Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

भारतीय लोकशाही, अनुवाद— अशोक जैन, गहन
प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ.७१, ७२

३. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा), 'भारत
नेहरु के बाद', २०१२, पृ.६३

४. गोडबोले माधव (अनु. सुजाता गोडबोले),
'भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा', राजहंस
प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २०१२, पृ.७३

५. कोठारी रजनी (हिंदी प्रस्तुती और संपादन—
अभय कुमार दुबे), 'भारत में राजनीति: कल और
आज', वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, २००५, पृ.
१६६

६. कित्ता, पृ.२३२

७. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा), 'भारत
नेहरु के बाद', पृ.१३३

८. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद,
'असा घडला भारत: १९४७—२०१२', रोहन प्रकाशन,
पुणे, २०१३, पृ.४३९

९. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा), 'भारत
नेहरु के बाद', पृ.१७३

१०. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद,
'असा घडला भारत: १९४७—२०१२', पृ.४६२

११. चंद्र बिपन, मुखर्जी मृदला व मुखर्जी
आदित्य, (अनु. पारधी, फडके, जीशी, नातु, क्षीरसागर),
'इंडिया आप्टर इंडिपेंडन्स', के 'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे,
२००६, पृ.३९२

□□□

PRINCIPAL
(S.S.'s. Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desai Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule